

ARTICLE INFO

Received: 15th October 2021

Accepted: 20th October 2021

Online: 25th October 2021

KEY WORDS

Sulton Boyazid II, Sulaymon I, Sulton Murod III

XVII-XVIII ASRLARDA USMONLI TURK VA ERON DAVLATLARIDA IJTIMOY-SIYOSIY TUZUMDAGI O'ZIGA XOSLIKLAR

Dilmurodov Farruh Rustamjon o'g'li

Sharqshunoslik universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.5608407>

ABSTRACT

Yevropada Osiyo va Shimoliy Afrika bilan savdo hamda siyosiy aloqalar o'rnatila boshlanishi bilan Sharqqa bo'lgan qiziqish kuchaydi. Xalqaro aloqalarning kengayishi shaharlarning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. 16-asr boshida Eronning barcha qismi Safaviylar qo'lga o'tdi. Shia mazhabi davlat dini deb e'lon qilindi.

Turkiya Sulton Boyazid II, Salim I va Sulaymon I hukmronlik qilgan davrlarda saltanat haddan tashqari kuchaygan. Xususan, Salim I Yovuz Eron safaviylari shohi Ismoil I qo'shinini yanchib tashlaydi (1514-yil 23-avgust). Iroq, Shom (Suriya), Falastin, Misrni egallab, Qohiraga kiradi (1517). Bu paytda Misrdan tashqari Shimoliy Afrikaning Jazoir hududi, shuningdek, Bolqon, Arabiston, Janubiy-Sharqiy Anadolu ham Usmonli imperiyasi tarkibiga kirgan. Halabda bo'lgan juma namozi (1516-yil 28-avgust) da sulton Salim I ga "ikki muqaddas shahar xizmatchisi" faxriy unvoni berilib, xalifa sifatida uning nomi xutbaga qo'shib o'qilgan (Usmonli sultonlar shu kundan ham jahongirlik siyosatini davom ettirgan. Mojariston bosib olingach, turklar Venani e'tiboran to 1924-yilgacha ayni paytda islom olamining xalifasi ham hisoblangan). Sulton Sulaymon I 1 marta qamal qilishgan

(1529). Polsha va Ukrainaga qo'shin jo'natilib, Egey dengizidagi Rodos va boshqalar orollar ishg'ol qilingan. Sulaymon I Qonuniy "Muqaddas Rim imperiyasi"ga qarshi kurashish uchun Fransiya qiroli Fransisk I bilan birinchi fransuz-turk siyosiy shartnomasi va savdo bitimini imzolagan (1535). 1556-yilga kelib Usmonli imperiyasiga Kichik Osiyo hududi, G'arbiy Gurjiston, G'arbiy Armaniston, Livan, Suriya, Iroq (Bag'dod bilan birga), Falastin, Hijoz, Yaman, Misr, Tripoli, Jazoir, Yunoniston, Bulg'oriston, Mojariston, Serbiya, Bosniya, Valaxiya, Transilvaniya, Moldaviya, Qrim kirgan. Bu paytda u jahondagi eng qudratli saltanatlardan biri hisoblangan. Saltanatning ulkan hududi 3 qit'a: Yevropa, Osiyo, Afrikaning katta kismini egallagan bo'lib, uning maydoni 8 mln. km²ga yetgan. 16 asrda turklarning kuchli dengiz floti butun O'rta dengiz havzasini nazorat qilib turgan. Sulton

Murod III xukmronligi davrida Kipr oroli bo'ysundirilgan. Bu paytda Gibraltar bo'gozidan Fors qo'ltig'igacha, Dunaydan Nil sohillarigacha bo'lgan hudud sul-tonlikka qaragan. Biroq XVII asr oxiridan boshlab sul-tonlikning harbiy, siyosiy va iqtisodiy qudrati astasekin zaiflasha boshlagan. Yevropa mamlakatlari o'zaro ittifoq tuzib, Usmonli imperiyasiga qarshi kurashga chog'langanlar. Vena atrofida bo'lgan 2 jangda turk qo'shini Avstriya, Olmoniya, Polshaning birlashgan armiyasidan yengilgan (1683-yil). Muntazam davom etib turgan Rossiya -Turkiya urushlari (1676-1681, 1684-1699, 1710-1711, 1768-1774, 1787-1791, 1807-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878, 1914-1916 va boshqalar) oqibatida Usmonli imperiyasi asta-sekin zaiflashib borgan. Hatto bu paytda vahhobiylarning ta'siri kuchayib, ular inglizlarning yordamida Fors qo'ltig'idagi El-Xasa (1792), Karbalo (1801), Makka va Madina (1803—1806)ni egallab, turklarga qarshi qirg'in uyushtirgan. Afrika mamlakatlari Shim. Afrika qirg'oqlari miloddan avvalgi 2-asrdan boshlab misrliklarga ma'lum edi. Milodgacha bo'lgan 6-asrda materik qirg'oqlari bo'ylab finikiyaliklar suzib chiqqanlar. Milod boshlarida indoneziyaliklar Madagaskar o.ni kashf etib, uning sharqiy qirg'oklarini egalladilar. Arablar o'rta asrda Shimoliy Afrikani egallab bo'lgach, uning sharqiy qismiga borganlar. Afrikaning g'arbiy qirg'oqlari portugallarning Hindistonga boruvchi dengiz yo'llarini qidirish vaqtlaridan ma'lum bo'lgan. 1443-44 ylarda N. Trishtan Mavritaniya qirg'oklarini kashf etdi. Shu davrdan boshlab qul sotish ishlari boshlandi. 15-asrdagi B. Diash, Vasko

da Gamalarning Afrikaga sayohatlari ma'lum. 16-asrda materik qiyofasi ma'lum bo'lgan edi. Materik ichki qismlarini 16-18-asrlarda portugallar, ingliz va fransuzlar o'rgana boshladilar. 19-asrdan boshlab materik ichki rayonlari yanada mukammal o'rganila boshladi (D. Livingston, G. Bart, J. Spik, G. M. Stenli, R. Kays va boshqa ekspeditsiyalari). Afrika tabiatini o'rganishda rus sayohatshunoslari – YE. P. Kovalevskiy va V.V.Yunker xizmatlari bor. 1848 yilgi Vengriya intervensiyasidan so'ng Avstriyaning hukmron doiralari chorizmning yordamiga ehtiyoj sezmadilar, balki uning timsolida asosiy raqibini ko'ra boshladilar¹ Avstriya kansleri Shvarsenberg "Avstriya o'zining beoqibatligi bilan dunyoni hayratga soladi hali" deganda Rossiyani nazarda tutgan edi. Uning ushbu so'zlari Qrim urushi davrida o'zining isbotini topdi. Shunday qilib, Olmyus kelishuvidan so'ng Rossiyaning nafaqat Prussiya bilan, balki Avstriya bilan ham munosabatlari yomonlashib, uning xalqaro miqyosda yakkalanib qolishi yanada kuchaydi. Fransiya prezidenti Lui - Napoleon ham Yevropada 1815 yil chegaralarini o'zgartirishga va Usmoniylar imperiyasida o'zining ta'sirini kuchaytirishga harakat qildi. Yevropada inqilobiy buhronlar biroz so'nib, Germaniya ittifoqi qayta tiklangach, yevropa siyosati kun taribiga yana "sharq masalasi" chiqdi. Sharq masalasi deganda, ushbu davrda Usmoniylar imperiyasining ahvoli, aholisining, birinchi galda Bolqon xalqlarining turk zulmiga qarshi milliy-ozodlik harakati va shuningdek, buyuk davlatlarning Yaqin Sharqda hukmronlik uchun kurashi nazarda tutilgan. Sharq

¹ Виноградов В.Н. Венгерский поход И.Ф. Паскевича 1849 г.: легенда и действительность // Новая и новейшая история. 2000, №5. С. 80.

inqirozining asosiy sabablarini Yaqin Sharqda hukmronlik uchun bir tomondan Rossiya va ikkinchi tomondan g'arb davlatlari – Angliya va Fransiya o'rtasidagi kurash tashkil etgan. Ushbu davlatlar Yaqin Sharqda agressiv bosqinchilik siyosatini yuritdilar. Yevropa davlatlarining Yaqin Sharqda hukmronlik uchun kurashi Usmoniylar imperiyasida siyosiy va savdo sohasidagi ta'sirini kuchaytirish, uning mulklarini bo'lib olish, milliy zulm ostida ezilgan xalqlarning taqdiri va Qora dengiz bug'ozlari masalalarini o'z ichiga olgan. Davlatlarning Yaqin Sharqda to'qnashuvi turk imperiyasining chuqur ichki inqirozi va xalq ommasini milliy –ozodlik harakatlarining ko'tarilgan davriga to'g'ri keldi. G'arbda kapitalizmning tez taraqqiy etishi ingliz va fransuz mustamlakachiligini kuchaytirdi. Britaniya hukumati va burjuaziyasi Yevropa qit'asida reaksiyaning g'alabasidan mamnun edi. Ular o'zlarining jahon savdosi va sanoatidagi, mustamlakachilik borasidagi hukmron mavqeyini mustahkamlashga harakat qildilar. Shuningdek, bu davlatlar Usmoniylar imperiyasini o'ziga bo'ysundirish, uning bozorlarini egallash va chor Rossiyasining Yaqin Sharqdagi har qanday ta'siriga barham berishga harakat qildilar. 1848 - 1849 yillar inqilobi davrida "sharq masalasi" vaqtincha ikkinchi darajaga surib qo'yildi. Rus diplomatiyasi 1848 yil voqyealaridan Moldaviya va Valaxiyadan iborat Dunay knyazliklarida ta'sirini kuchaytirishda foydalanib qoldi. Rus – turk qo'shinlari inqilobiy harakatlarni bostirish maqsadida vaqtincha knyazliklar hududini egallab oldi. 1849 yil aprelda Balto – Liman shahrida rus – turk konvesiyasi imzolandi. Unga ko'ra, knyazlik hukmdorlarini saylash tartibi bekor qilindi va endi sulton nomzodlarni rus podshosining roziligi bilan

tayinlaydigan bo'ldi. Ushbu bitim knyazliklar ustidan bir vaqtda ham rus va ham turk nazoratini o'rnatdiki, bu hol Angliya, Fransiya va Avstriya hukumatlarida jiddiy e'tiroz uyg'otdi. XIX asr 50 – yillari boshlarida buyuk davlatlar Yevropada 1848 yilgacha mavjud bo'lgan xalqaro munosabatlar tizimini mumkin qadar o'zgartirmasdan saqlab qolishga harakat qildilar. Italiya siyosiy jihatdan tarqoqligicha qolmoqda edi va uning oldingi holatga qaytishi uchun Avstriya hukmronligi ostida Germaniya ittifoqini tiklashni taqoza etar edi. Bunga "Yevropa jandarmi" rolini ijro etayotgan chor hukumati shuningdek, yarim feodal Avstriya imperiyasi va kichik nemis davlatlari katta qiziqish uyg'otmoqda edilar. Ular milliy zulm ostida qolgan xalqlarning milliy – ozodlik va birlashtirish harakatlaridan, shu bilan bir vaqtda, Prussiya monarxiyasining Germaniya tepasiga kelishidan ham havfsiraydilar. Kichik nemis davlatlari o'zlarini Prussiya tomonidan yutib yuborilishidan cho'chidi. Angliya va Fransiya hukumatlari ham Prussiyaning kuchayib ketishini istamaydi. 1850 yilda Avstriya va Prussiya o'rtasida Germaniyada hukmronlik uchun urush havfi paydo bo'ldi. Biroq Angliya, Fransiya va Rossiya Prussiyaning da'volariga qarshi chiqdi. 1850 yil noyabrda Olomous (Olmyus) shahrida Rossiyaning Venadagi elchisi rus hukumati nomidan Prussiyaga qattiq talablar quyib, uni "Uniya" dan, Shlezvig va Golshteyndan, shuningdek, Germaniyani o'zi boshchiligida birlashtirish rejasidan voz kechishga majbur etgan bitimni imzolotdi. 1851 yil Drezden konferensiyasida barcha german hukumatlarining vakillari Avstriya boshchiligida Germaniya ittifoqini qayta tiklashga kelishib oldilar. Tezda (1852)

buyuk davlatlar o'rtasida London shartnomasi imzolandi. Unga ko'ra, Shlezvig va Golshteyn Daniya tasarrufida qoldirildi va Prussiya Daniyaning yaxlitligini e'tirof etish majburiyatini oldi. XIX asr o'rtalarida rus - turk munosabatlari ham murakkab kechdi. Ayniqsa bu jarayonga buyuk davlatlar - Angliya, Fransiya, Avstriya va boshqalarning aralashuvi uni yanada chuqurlashtirib yubordi. Ta'kidlanganidek, g'arb davlatlari o'rtasidagi chuqur qarama - qarshiliklar, birinchi navbatda Angliya va Rossiya o'rtasidagi ixtiloflar XIX asr o'rtalarida raqiblarning harbiy to'qnashuvlari havfini kuchaytirdi. Rus hukumati pomeshchiklarning eng reaksion doiralarga tayangan holda malakatning qoloqligi va urushga tayyor emasligidan, zaruriy yangilanishlarni tugallash uchun tinchlik va baqarorlik kerakligidan qat'iy nazar Yaqin Sharqda hukmronlik uchun urush boshlashga qaror qildi. Rossiyada krepostnoylik tuzumi allaqachondan boshlab chuqur inqirozni boshdan kechirmoqda edi. Chor hukumati aloqa yo'llarining zaifligi, sanoat va flotning qoloqligi mamlakatni og'ir mag'lubiyatga olib kelishi mumkinligi kabi masalalarga e'tiborsiz qaradi. Bundan tashqari, krepostnik - pomeshchiklar samoderjaviya - krepostniklik rejimini mustahkamlash yo'lini agressiv tashqi siyosatda ko'rmoqda edi. Bu davrda Usmoniyalar imperiyasi bilan bog'liq xalqaro munosabatlar yanada ko'proq murakkablashdi. Yaqin Sharq muammosiga o'z munosabatlarini namoyon qilgan Angliya, Fransiya, Rossiya va Avstriya kabi Yevropa davlatlari orasidan Angliya va Rossiya davlatlari Usmoniyalar

imperiyasi taqdiriga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatdi. Angliya va Rossiya o'rtasida nafaqat iqtisodiy, balki chuqur siyosiy ixtiloflar ham bo'lgan. Bu davrda ikkala buyuk davlat ham turli bahonalar bilan hududiy ekspansiyaga urinadi. Angliya erkin savdo uchun bozorlarni kengaytirish va ko'proq yangi xomashyo manbalarini qo'lga kiritishga harakat qiladi. Shunday qilib, Rossiya Nikolay I davrida hududiy bosqinchilik kurashini yangidan avj oldiradi. Chorizm yangi hududiy istilolarni ichki iqtisodiy va ijtimoiysiyosiy inqirozni yengish vositasi deb biladi. Bu vaqtda Nikolay I va uning saroy ayonlari nafaqat o'z mamalkatlaridagi inqilobiy harakatlarni, balki Yevropadagi inqiloblarni uzil - kesil yanchib tashlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan edi. Angliya va chor Rossiyasi manfaatlari Yaqin, O'rta va Uzoq Sharqda to'qnashdi. Biroq ikkala davlat uchun muhim bo'lgan mintaqalar sifatida Usmoniyalar imperiyasi namoyon bo'ldi. Ularning bu raqobatchiligida eng muhim masalani Bosfor va Dardanell bo'g'ozlari tashkil etdi. Angliya urushga "Yevropa ozodligi"ni himoya qilib, "sharafli sulh" talab qilib kiradi². Nikolay I hukmronligi davrida Rossiyaning Yevropa davlatlaridan ayniqsa Fransiya bilan munosabatlari yomonlashdi va Qrim urushi arafasida bu keskin namoyon bo'ldi. Nikolay I Usmoniyalar imperiyasiga qarshi kurashda Fransiya va Angliyaning Porta tomonidan nizoga aralashishi mumkinligini munosib baholay olmadi³ Fransiya asrlar davomida Usmoniyalar imperiyasi bilan mustahkam siyosiy va savdo aloqalariga ega edi. Biroq 1789-1794 yillardagi inqilob va 1808 yilda

² Виноградов К.Б., Суртаев П.Б. Королева Виктория, принц-супруг Альберт и Крымская война // Новая и новейшая история. 2004, №...С. 175.

³ Черкасов П.П. На тайном фронте Крымской войны // Новая и новейшая история. 2007, №3. С. 186.

Napoleon I ning Aleksandr I bilan Turkiya hisobiga Tilzitdagi kelishuvidan so'ng Fransiya ta'siri bu yerda juda ham zaiflashib ketgan edi. Prezident Lui-Napoleon uni tiklashga harakat qildi. Lui - Napoleonning tashqi siyosiy mulohazalari bo'yicha Rossiya va shaxsan Nikolay I ga munosabatidan tashviqotchilik maqsadlarida "muqaddas joy" (Falastindagi Iso Masih qabri va boshqa ziyoratgohlar nazarda tutilmoqda) haqidagi bahsli masalada uni pisand qilmaslikka harakat qildi. 1850 yil 28 mayda uning topshirig'iga binoan Istambuldagi fransuz elchisi "muqaddas joy"larni Fransiya ixtiyoriga berish va boshqaruvda Fransiya ustunligini tan olish haqidagi talabini bayon qildi⁴ Sulton Salim I Suriyani ishg'ol qilgandan so'ng Falastin tarkibiga kirgan "muqaddas joylar" turk ma'muriyati qo'l ostiga o'tadi. Shu bilan birgalikda Porta (Porta - turk hukumatining Yevropadagi nomi) xristian cherkovlarining ushbu joylarni o'z ixtiyoriga olish bo'yicha kurashi bilan bog'liqlikdagi muammo paydo bo'ladi. Fransiya prezidenti Lui - Napoleon va Rossiya imperatori Nikolay I larning "muqaddas joylar"da katolik va pravoslav ruhoniylarining huquqlari borasidagi nizosi Qrim (Sharq) urushining boshlanishiga bahona bo'lib xizmat qildi⁵Fransiyaning "muqaddas joylar" masalasidagi da'vosiga Rossiya qarshi chiqdi. Nikolay I buyrug'i bilan kansler Nisselrod Istambuldagi rus elchisi V.P. Titovga katolik cherkovining "muqaddas joylar" ustidan homiylik huquqlarini ta'minlanishiga qarshi rus hukumatining e'tirozini Portuga aytish va 1768-1774 yillardagi rus-turk urushini

yakunlagan Kichikqaynarji shartnomasi asosida "muqaddas joylar"ni pravoslav cherkovi ixtiyoriga o'tganligi haqidagi habarni turk hukumatiga bildirishni taklif etdi. Bu masala Turkiya imperiyasiga ta'sir borasida, shuningdek, fransuz va rus diplomatiyasining o'zaro kurashida muhim rol o'ynadi. Nikolay I 1851 yil oktyabrda shaxsiy maktub bilan sulton Salim I ga murojaat qilib, o'zining talablarini bayon etdi. Ushbu talablar asosini pravoslav cherkovi foydasiga status-kvo (mavjud holat)ni saqlash maslasi tashkil etar edi. Porta hukumati ikki o't orasida qoldi. Porta "muqaddas joylar"ni katoliklar va pravoslavlar ixtiyoriga teng asnoda berilishini taklif etdi. Biroq bu taklifni fransuz elchisi Lavobetti kabi Titov ham rad etdi⁶

Xulosa o'rnida shuni keltirish mumkinki, Yevropada Sharq to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar yunon mualliflari asarlarida uchraydi. Yunonlar dastlab Eronni, keyinchalik o'z yurtlaridan sharqda bo'lgan hududlarni Sharq deb hisoblaganlar. Yevropada Osiyo va Shim. Afrika bilan savdo hamda siyosiy aloqalar o'rnatila boshlanishi bilan Sharqqa bo'lgan qiziqish kuchaydi. XII asr dan boshlab, Veniamin Tudelskiy (XII -asr) va Marko Polo (XIII-asr) kabi yevropalik savdogar va diplomatlarning Yaqin va O'rta Sharqqa qilgan sayohatlari haqidagi esdaliklar ko'paya boshladi. Xalqaro aloqalarning kengayishi shaharlarning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. XV-XVI asrlarda Yaqin Sharq davlatlari va Xitoy tarixiga oid asarlar paydo bo'ldi. Parij, Oksford untlarining Sharq tillari kafedralarida qadimiy yahudiy

⁴ Новичев А.В. История Турции. Новое время (1853-1875). Л., 1978. С. 12.

⁵ Мельникова Л.В. Святые места в центре Восточного вопроса: церковно – политический

фактор как одна из причин Крымской войны // Новая и новейшая история. 2008, №2. С. 61-62.

⁶ Новичев А.В. История Турции...С.13

va arab tillari o'qitila boshladi. Mozandaron va Gilonda Saidlar harakati bo'lib o'tdi, natijada sarbadorlar va saidlar davlati paydo bo'ldi. 16-asr boshida Eronning barcha qismi Safaviylar qo'lga o'tdi. 1502 yil shia mazhabi davlat dini deb e'lon qilindi. XVII-asr, oxiri XVIII-asr boshlarida mamlakatning turli qismlarida zodagonlarga qarshi g'alayonlar, shuningdek, asoratga solingan afg'on,

turkman, kurd, ozarbayjon va boshqalar xalqlarning ozodlik harakatlari boshlanib ketdi. Afg'on qabilalarining 1709-1722 yillardagi qo'zg'olonlari natijasida 1722 yil ular Safaviylar poytaxti bo'lmish Isfahonni egalladilar. Afg'on xonlarining hukmronligiga qarshi xalq harakatlari boshlanib ketdi.

References:

1. Виноградов В.Н. Венгерский поход И.Ф. Паскевича 1849 г.: легенда и действительность // Новая и новейшая история. 2000, №5. С. 80.
2. Новичев А.В. История Турции...С.13.
3. Мельникова Л.В. Святые места в центре Восточного вопроса: церковно – политический фактор как одна из причин Крымской войны // Новая и новейшая история. 2008, №2. С. 61-62.
4. Черкасов П.П. На тайном фронте Крымской войны // Новая и новейшая история. 2007, №3. С. 186.